

Információs- vagy tudástársadalom?

Farkas János

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Rab Árpád Szörény. „Információs- vagy tudástársadalom?”.

Információs Társadalom II, 2. szám (2002): 105–110.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.II.2002.2.9>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Információs- vagy tudástársadalom?

Farkas János¹

Információs- vagy tudástársadalom? Mit jelentenek azok a nagy változások, melyekről minden szakértő, és politikus is beszél? Mikor, és honnan indultak el? Társadalmi korszakváltás küszöbén állunk; erről beszélünk, ezt érzékeljük mindennapjainkban, sohasem látott tudatossággal tervezzük jövőnket társadalmi szinten, a tudományos igény és kutatások mégis háttérbe szorulnak, vagy egyes társadalomtudományokban egyszerűen nem is léteznek. A kvantitatív vizsgálatok növekvő mennyisége ellenére a modern társadalom egyre inkább "meghatározatlan" társadalmi alakzattá válik. Ez az indetermináltság a tudomány társadalmi intézménye magas fokú differenciálódásának közvetlen következménye. A szociológus Farkas János hat nagyobb fejezeten keresztül taglalja az információs társadalom problémakörét. Érzékeli a nagy társadalmi változásokat, igyekszik feltárni ezek eredetét, lehetséges tendenciáit, nem riad vissza a fogalommagyarázatokat kísérő nyelvi játékoktól sem. Szerencsére nem csak a címben jelzett problémával foglalkozik, hanem igyekszik egy tudományos igényű szociológiai párbeszédet indítani. A probléma a levegőben lóg, megoldásra, vagy legalább megragadásra vár.

A modern társadalomban az emberek és csoportjaik helyét eddig elsősorban a tulajdonhoz és a munkához való viszonyukkal jellemezték; ám a termelőfolyamatban ezek jelentősége folyamatosan csökken. Ma már nemcsak a munka és a tulajdon, hanem a tudás is társadalomalakító mechanizmus. Ennek ellenére a modern társadalmat gyakran a „tudás” figyelmen kívül hagyásával jellemzik. A tudomány és az ebből létrejövő technika átalakítják alapvető társadalmi intézményeinket, a munkát, az oktatást, a kultúrát, a gazdaságot és a politikai rendszert. Az 1960-as években egy új korszak kezdődik el modern társadalmunk gazdasági életében: a tudástermelő szektor döntő fontosságú vált a társadalmi viszonyok dinamikája szempontjából. Hogyan látják ezt a tudástársadalom teoretikusai? Daniel Bell szerint a posztipari társadalom egyben tudástársadalom is, két tényező megléte okán: új viszony jön létre tudomány és technika között, ami az elméleti tudás központi szerepéből következik, illetve a társadalom súlya növekvő mértékben a tudásterületre helyeződik át (Bell, 1976). Szerinte a posztipari társadalom a második világháború óta a levegőben van. Block és Hirschorn szerzőpáros azonban úgy látja, hogy a változás már az 1920-as években elkezdődött: ekkor az USA-ban a tudás már a hozzáadott érték forrása (Block, Hirschorn, 1979:363-395). A munka-, az idő- és a tőkeráfordítások konstanssá váltak, vagy csökkentek, miközben a kihozatal növekedett. Fritz Machlup a foglalkozásokban történő változásokból vezette le az intellektuális munka növekedését, tőle származik a *tudásipar* fogalma. Jürgen Habermas a kommunikatív cselekvést helyezi elemzése középpontjába – szerinte a társadalmi változás motorja az interakció, a kommunikatív cselekvés (Habermas, 1982:219-283). Lane használta először a *knowledgeable society* fogalmát (Lane, 1966:649-662). A tudományos tudás növekvő társadalmi szerepé-

re számít, úgy véli, hogy a társadalomban meglévő *józan ész* tudományos érvelésekkel lesz helyettesíthető.

A polgári társadalom kezdetben a tulajdonosok társadalma volt, ez később dolgozó társadalommá, munkatársadalommá alakult át, napjainkban pedig tudástársadalommá módosul. Természetesen a tudásnak mindig volt funkciója a társadalmi életben. *Antropológiai konstansnak* nevezhetjük azt a kijelentést, hogy minden emberi cselekvés a tudáson alapul. (Hm: és a genetikusan ösztönös, utánzott, normakövető nem interiorizált és innovatív, de még nem tudati reprezentált cselekvések?) Minden társadalmi csoport és társadalmi szerep függ a tudástól, és a tudáson keresztül működnek; még az egyének közötti viszonyok is egymás kölcsönös ismeretén (tudásán) alapulnak. A társadalmi újratermelés sem csupán fizikai reprodukció, hanem mindig kulturális is, azaz a tudás szintjén újratermelődik.

A mai társadalmat olyan tudástársadalomként írhatjuk le, amelyben a tudományos tudás: az „ész” (lásd Max Webernél), vagy a „tudományos-technikai tudás” (lásd Richta és munkatársai) a változás fő motorja. Egyre inkább áthatja a társadalmi cselekvés minden területét, beleértve a termelést is. Helyettesíti a tudás más formáit; növekvő számban szakértők, tanácsadók, és megfelelő intézmények közvetítik, és speciális tudást alkalmaznak. A tudomány közvetlen termelőerővé válik, ennek során a termelés egy új szektora, a tudástermelés-ipar kifejlődik. A hatalmi struktúrák is megváltoznak: tudás keletkezése a társadalmi egyenlőtlenség és a szolidaritás alapjává válik. Ezenközben mindent átható trendnek tűnik, hogy szakértők alapozzák meg a tekintélyt és a hatalmat. A társadalmi konfliktusok természete is átalakul: a jövedelemelosztás és a tulajdonviszonyok megosztása helyett az általános emberi szükségletek kapcsán létrejövők kerülnek előtérbe.

A tudástársadalmat természetszerűen modern vagy már posztmodern fejlődési szakasznak tartják. Azonos-e a posztipari és a tudástársadalom? Giddens szerint a modernitás négy összekapcsolódó intézményi dimenzióval jellemezhető: kapitalizmus, industrializmus, katonai és adminisztratív hatalom. Különösen az utolsó dimenzióknak van jelentősége: mivel az információ ellenőrzésén alapul (Giddens, 1990). Például a nyomtatás az egyik ilyen legrégebbi eszköz, amely egyaránt ösztönözte az információ ellenőrzését és elterjesztését. Milyen viszony van a posztipari és a tudástársadalom között? A helyzetre a posztipari nem illik egészen, mert az ipar, a gyártás nem szűnik meg, csak átalakul.

A tudománynak a társadalmi viszonyokra gyakorolt hatását szélesebb értelemben kellene alkalmazni, mint azt a jelenlegi szakírók teszik. Hagyományosan ugyanis úgy fogják fel a tudományt, mint ami szinte kizárólag csak új lehetőségeket kényszerít a gyakorlati cselekvésre. Farkas János felfogása szerint a tudomány és a technika nem csupán lehetővé teszi a cselekvés új formáit, de más formáit lehetetlenné teszi. Úgy gyakorolnak hatást a cselekvés tapasztalataira, hogy közben biztosítják a cselekvés létező formáinak túlélését is, sőt, néha a hagyományos cselekvést is támogatják. A technikai fejlődés és választások hatással vannak a társadalomra. Kérdés, hogy az új technikai rendszerek magukban hordják-e az elnyomás, a centralizálás és a szabályozás eszközét. Ilyen koncentráció már az ipari korszakban is megfigyelhető volt. Touraine szerint nem a technika, hanem a politikai változások igazgatják a társadalmat (Touraine, 1984). Az a dilemma vetődik fel, hogy vajon az információs, illetve tudástársadalmak a társadalmi egyenlőtlenséget és a hatalom koncentrációját növelik-e,

vagy csökkentik. Ahhoz, hogy erre válaszoljunk, meg kell vizsgálni a társadalmat működtető fontos elemeket. A gazdaság – a tudástársadalmak keletkezése legelőször a gazdaság struktúrájában idéz elő változást, az ipari társadalomra jellemző tényezők szerepe megváltozik: egy korábban „anyag” befektetések által irányított termelési folyamat és ennek szervezete átalakul olyan termeléssé és szervezetté, amelyben a termelő és elosztó folyamatokat egyre inkább „szimbolikus” vagy tudásalapú bemenetek, befektetések jellemzik. A tudástársadalomban a vállalatok gazdagsága egyre inkább kreativitásukban és informáltságukban testesül meg.

Mik a tudás korlátai? A tudományos tudás nem szünteti meg a hagyományos tudást és nézeteket; tudjuk, hogy a hatalom sem bővíthető mindig a tudás által, sőt a hatalmat gyakran hatályon kívül helyezi a tudás. A társadalom fogalmának megismerésekor először is azt kell megértenünk, hogy a társadalom túlzottan komplex jelenség ahhoz, hogy egyértelmű ok-okozati viszonyokat írjunk fel technikai vívmányok és társadalmi hatások között. A technika és a társadalom ambivalens megismerése kapcsán a megismerés csapdája effektussal kerülhetünk szembe; az információs társadalom vizsgálata során is a lényegtelen mozzanatok elfedhetik a valóságot.

A szerző letisztult társadalomfogalma a következő: az együttműködő emberek kultúrateremtő tevékenysége; ebben a jelentésében a különböző generációk közötti értékek és tapasztalatok átörökítését jelenti. Mit értünk akkor globális társadalom alatt? Nagyszámú közösség kulturális összekapcsolódását, valamint az eltérő értékrendszert valló személyek integrációját. A társadalmaknak természetesen típusai is vannak, azonban az eddigi társadalomfejlődési osztályozások (pl. Durkheim, Ferdinand Tönnies, Karl Marx, G. Gurvith, Talcott Parsons, B. Moore) nem elégitik ki a formális logika „elégéses alap” törvényét. Az egyik felosztás a tradicionális-ipari-posztipari-információs társadalmakra bontja a különböző fejlődési szakaszokat; a másik a tradicionálist a modern társadalmakkal állítja szembe. A harmadik az agrár versus ipari versus posztipari tagolással él. A szerző szerint az „elégéses alap” törvénye alapján modern és nem-modern társadalmakat kellene megkülönböztetnünk. A társadalom fogalma és vizsgálata elválaszthatatlan a fejlődés fogalmától. Fejlődést kiváltó tényezők lehetnek: tudományos felfedezések sora, társadalmi élet természeti alapjainak változásai, termelési módszerek változásai, kulturális alap változásai, szervezett társadalmi mozgalmak, új törvényhozás, illetve az egyének differenciálódása és törekvései által előidézett változások (Szczipanski, 1968). A tudomány és a technika önmagukban nem elegendőek a társadalom haladásához, sőt, mint ellenható tényezők magának a tudományos-technikai haladásnak a sorsát is akadályozhatják. Ez megnyugtató érv lehet a technokratákkal szembeni viták során. A társadalom és a technika közti kölcsönhatás nagyon komplex. A technikai fejlődés története azzal a tanulsággal szolgál, hogy szinte egyáltalán nem rendelkezik előrejelző értékkel, ezért mindazon törekvés, amely a technikának a társadalmi változásokban játszott szerepét egyértelműen meghatározza, haszталannak bizonyult. A fő dinamika a gazdasági-szociális formákban rejlik, nem pedig az egyértelmű és csalóka gőzgép-ipari társadalom egyenletekben.

Az információs társadalom fogalmának vizsgálatakor nem szabad elfelejtenünk, hogy a társadalomtudósok a társadalmakat előszeretettel látják el olyan jellemzőkkel, amelyek a termelőerők valamely fejlettségi formájához kötnek, pl. kőkorszak, vaskorszak, gépkorszak, információs társadalom – egy-egy korból azt a technikai jellemzőt

emelik ki, amelyik leginkább jellemző, annak ellenére, hogy nem csak az létezik, hiszen a társadalom ennél lényegesebben összetettebb jelenség. Tény, hogy a technikai fejlesztések középpontjában ma leginkább az informatikai fejlesztések állnak. Az 1994-es Bangemann jelentés „mondja ki” először, hogy az ipari társadalom a vége felé közeledik, és információs társadalommá alakul át. Az információs társadalom megnevezés azonban rossz, nem elégséges. A kutatói munka során érdekesebb valamilyen társadalomképből kiindulni, és onnan értelmezni a technikai változásokat. A jelenlegi társadalmi korszakváltás során nem csak az informatika lesz fontos, hiszen nem lehet egy társadalmat csak egyetlen technikai ismérvvel azonosítani. A keresett társadalomfogalomra sokkal hasznosabb lenne inkább a kommunikációs társadalom kifejezés. Az információs, kommunikációs stb. jelzők a társadalom fogalma előtt azt jelzik, hogy valamely technikai fejlődési irány milyen hatással van magára a társadalmi fejlődésre; az információs társadalom kifejezést érdemes még csak hipotézisnek tekinteni. Ezt a fogalmat fogjuk fel többszörös problémahalmaznak, egy olyan problémahalmaznak, amely egyfelől társadalmi probléma, másfelől politikai, gazdasági és kulturális probléma is. Vajon ez a társadalom mennyiben információs vagy mennyiben tudástársadalom? Sokkal inkább tudástársadalom. Nem maga az információ a lényeges, hiszen minden társadalom továbbít információt, hanem az információk tartalmának keletkezése, továbbá a humán kommunikáció médiumai. A tudás, az ismeret önmagában nem elégséges: legfontosabb, hogy ez a tudás cselekvő tudássá váljon. Olyan ismeretre, tudásra van szükségünk, amely lehetővé teszi a hatékony cselekvést. Az információs társadalom, mint problémahalmaz nagyon sokrétűen, sok oldalról és szinten vizsgálható. Fontos társadalmi probléma, hogy növeli, vagy csökkenti az új technika a társadalmi egyenlőtlenséget. Eddig minden technikai rezsim növelte az emberek és társadalmi csoportok közti egyenlőtlenséget; ugyanakkor az infokommunikációs technikában megvan az a lehetőség, hogy a nem gazdag emberek is hozzáférjenek és alkalmazzák (Pool, 1983). Politikai problémát okozhat az informatika fejlődésének azon hatása, amely élesen kettéoszthatja nyertesekre és vesztesekre a társadalmat. A növekvő társadalmi egyenlőtlenség pedig kedvezőtlen hatást gyakorolhat az ország nemzetközi versenyképességére. Gazdasági és kulturális problémaként a globalizáció és a partikularitás, ez a két ellentétes folyamat ragadható meg. Kétségtelen, hogy uralkodó trend napjainkban a gazdaság nemzetköziesedése. Az átalakulások motorja a gazdaság, a globális fordulat pedig globális kultúrát jelent, miközben a helyi kultúrák elveszítik fontosságukat. A kultúra azonban nem rendeli magát alá minden esetben a gazdaságnak. A globalizáció fogalma tulajdonképpen helyettesítője a társadalmi viszonyok korábbi növekvő racionalizációjának vagy homogenizációjának. Könnyen találhatunk ellenvetéseket, melyek a globalizáció gőzhengere ellen szólnak: vajon a helyi körülmények virtuálisan azonosak? Egy uralkodó rendszert a társadalmak mindig passzívan fogadnak be? Hihetjük-e azt, hogy egyéni, illetve társadalmi szinten nincs választásunk a magasabb rendű társadalmi tényekkel szemben? A globális trendek nem törik össze a helyi kultúrákat. A regionális különbségek és a globális kölcsönfüggések növekedése a modern társadalmak legfontosabb ismérve.² A globális társadalom egy olyan egységes rendszer, amely jelentős diszkrepanciákat termel. Sőt, a gazdasági tevékenységek esetében sem igaz a globalizáció: minden politikai rendszer befolyásolja a hatáskörébe eső piaci folyamatokat, az áruk mégsem veszítik el teljesen a nemzeti jellegüket.

Az információs társadalom, mint elméleti probléma szintén nehéz kérdés. Az biztos, hogy az információtársadalom nem egyenlő az információs társadalommal. Az első kifejezés az információnak a társadalomban betöltött szerepét hangsúlyozza, a második fogalom viszont a társadalmi szervezet sajátos formájára utal. Az információs forradalomnak az információ előállítás és a kommunikáció technológiáit nevezzük. Az információs társadalom kifejezést azért használjuk, hogy leírjuk vele az információs forradalom társadalmi hatásait. Az információs társadalom ezek szerint egy társadalmi szervezet sajátos formája, melyben az információ termelése, forgalmazása, alkalmazása a termelékenység és a hatalom alapvető forrásává válik. Az új technikai paradigmát az jellemzi, hogy az információ maga válik a termelési folyamat termékévé.

S végül foglalkozunk a kommunikációs modellekkel és technikákkal. A hogyan kommunikálunk kérdése a formára kérdez rá, a mit kommunikálunk pedig a tartalomra, az információra. A miért kommunikálunk kérdése pedig a kommunikáció céljára, a tudás, az ismeret bővítésére keresi a választ. A fenti kérdések megválaszolása során egy paradoxont ismerhetünk fel: igaz, hogy az információs-kommunikációs technikáink fejlődése egyre pontosabb tudás birtokába juttat minket (és ez növeli létünk biztonságát), ugyanakkor ez a tendencia összefér azzal, hogy növekvő indeterminizmus jellemzi a posztmodern életformákat. Minél több technikát alkalmaz egy társadalom, annál inkább több a technikai véletlen, és ez a csökkenő biztonság felé visz bennünket.

A társadalom és a folyamatok komplexitása miatt nagyon kevés esély van a prognózisra, hiszen a társadalmi intézmények sajátos alakzatainak befolyásolása, jövőbeni változtatása nagyon nehéz, és könnyen magában hordozza a kudarc lehetőségét. Ugyanakkor a szerző reméli, hogy a társadalmi fejlődésről alkotott modelleknek jó esélyük van arra, hogy a gyakorlati megoldások vezérfonalául váljanak. Csak a változás belső rendjéből indított, azokat figyelembe vevő politikai döntésektől remélhetünk jó eredményt.

*

Csatlakozva Z. Karvalics László utószavának költői hangulatú képéhez: „Mint-ha József Attila Ars Poeticája elevenedne meg: „...*fölszundulnak testvéri tankok/ szertedübrögni rímeit.*”, szeretnénk, ha Farkas János könyvében felsorakoztatott teljes elmélet-történeti hadosztály mellé más tankok, a tankok köré pedig egymást látó és összedolgozó gyalogosok verődnének a hadművelet sikere érdekében.

Rab Árpád Szörény a BMI ITTK munkatársa

Farkas János: Információs- vagy tudástársadalom? INFONIA – Aula Kiadó 2002; megjelent az INFONIA Alapítvány Információs társadalom szakkönyvtár sorozatában.

IRODALOM

- Bell, D (1976):** The Coming of Post-Industrial Society.
- Block és Hirschorn, (1979):** New Productive Forces and the Contradictions of Contemporary Capitalism *Theory and Society* (17) 1979:363-395
- Giddens, A., (1990):** The Consequences of Modernity Stanford, Stanford University Press.
- Habermas, J.(1982):** A Reply to My Critics In: B. John Thompson – David Held (szerk.): uő: Critical Debates. Cambridge MIT Press 1982:219-283
- Lane, R.,E. (1966):** The Decline of Politics and Ideology in a Knowledgeable Society. *American Sociology Review* 31, 1966:649-662
- Luhmann, N., (1988):** Die Wirtschaft der Gessellschaft. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Szczepanski, J., (1968):** A szociológia alapjai Budapest, Kossuth Kiadó.
- Touraine, A., (1984):** Return of The Actor: Social Theory in Postindustrial Society. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Pool, S., (1983):** Technologies of Freedom: On Free Speech in the Electronic Age. Cambridge Belknap Press of Harvard University Press.